

TINISH BELGILARINING MATNDAGI AHAMIYATI VA VAZIFALARI

Botir Elov Boltayevich,

Texnika fanlari falsafa doktori, dotsent

elov@navoiy-uni.uz

ToshDO'TAU

Sobirova Zarnigor G'anijon qizi,

tayanch doktorant

sobirovazarnigor1996@gmail.com

ToshDO'TAU

Annotatsiya. Tinish belgilarining yozma nutqdagi o'rni beqiyosdir. Og'zaki nutqda ohang, pauza, urg'u kabi vositalar orqali fikr ifoda qilinsa, yozma nutqda ushbu vositalar o'rnini tinish belgilari egallaydi. Tinish belgilarisiz yozilgan matn na mazmunan tushunarli bo'ladi, na grammatik jihatdan to'g'ri. Har bir tinish belgisi o'ziga xos vazifani bajaradi va jumla hamda matn tuzilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy va badiiy uslubdagi matnlarning to'g'ri va aniq ifodalanishida tinish belgilarining o'rni katta. Ushbu maqolada tinish belgilarining matndagi ahamiyati, ularning grammatik vazifalari, o'qish va tushunishga ta'siri, shuningdek, noto'g'ri qo'llanilishi oqibatida yuzaga keladigan xatoliklar tahlil qilinadi.

Annotation. Punctuation plays an invaluable role in written language. While spoken language conveys meaning through intonation, pauses, and stress, written language relies on punctuation marks to fulfill these functions. A text without punctuation is neither semantically clear nor grammatically correct. Each punctuation mark serves a specific function and holds structural importance in both sentences and overall text. Especially in scientific, formal, and literary styles, the correct and precise use of punctuation is essential. This article analyzes the importance of punctuation in text, its grammatical functions, its impact on reading and comprehension, as well as common errors arising from incorrect usage.

Аннотация. Пунктуация играет бесценную роль в письменной речи. В устной речи смысл выражается с помощью интонации, пауз и ударений, тогда как в письменной речи эту функцию выполняют знаки препинания. Текст, написанный без знаков препинания, будет непонятным по смыслу и некорректным с грамматической точки зрения. Каждый знак препинания выполняет свою уникальную функцию и имеет важное значение в структуре предложения и текста. Особенно велика роль пунктуации в правильной и точной передаче мысли в научном, официальном и художественном стилях. В данной статье рассматриваются значение знаков препинания в тексте, их грамматические функции, влияние на чтение и понимание, а также ошибки, возникающие в результате их неправильного использования.

Kalit so'zlar: *NLP, yozma nutq, tinish belgilari, sintaktik vazifa, mantiqiy va semantik vazifa, emotsional-intonatsion vazifa, imlo xatosi, uslubiy xato, ASR, BERT.*

Kirish

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) – bu kompyuterlarga inson tilini qayta ishlash va tushunish imkonini berish uchun tilshunoslik, informatika va sun'iy intellekt tajribasini birlashtirgan fanlararo soha. NLP texnikasining kuchidan foydalangan holda, bizning imlo va grammatika tekshirgichimiz foydalanuvchilarga aniqroq va kontekstdan xabardor xatolarni aniqlash va tuzatish tajribasini taqdim etishga intiladi. NLP asosidagi tekshiruvchilar, ortografik va grammatik xatolarni aniqlash bilan birga, kontekst, sintaksis va semantika tahlilini amalga oshirib, mo'ljallangan xabarni yaxshiroq tushunib, aniq tuzatishlar va takliflar taqdim etadi.

Tinish belgilar yozma nutqning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ular matnning tuzilishini, ohangini, fikrlar orasidagi mantiqiy bog'liqlikni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Og'zaki nutqda ohang, pauza, urg'u kabi intonatsion vositalar orqali fikr ifodalanadi. Yozma nutqda esa ushbu vazifani tinish belgilar bajaradi. Tinish belgilar fikrning yakunlanganligini, davomiyligini, turlanishini va emotsional tusini ko'rsatadi. Ular matnni o'qishni yengillashtiradi, noto'g'ri talqin qilinishining oldini oladi. Yozma nutqning ma'nodorligi, mazmungan aniqligi, grammatik tuzilishi va o'qishga qulayligi ko'p jihatdan tinish belgilariga bog'liq. Shuning uchun ham ularni to'g'ri qo'llash savodxonlik belgisi hisoblanadi. Tinish belgilarini bilish va amaliyotda to'g'ri qo'llash yozma nutq madaniyatining ajralmas qismi sanaladi.

Tinish belgilarining funksional vazifalari:

▪ **Sintaktik vazifasi**

Tinish belgilarining asosiy vazifalaridan biri – sintaktik vazifa, ya'ni matnda gaplarning tuzilishi va ularning bir-biriga bo'lgan grammatik munosabatlarini belgilashdir. Tinish belgilar yordamida gaplarning chegarasi, bo'laklarning o'zaro bog'liqligi va ularning izchil oqimi ifodalanadi. Masalan, murakkab gaplar tarkibidagi sodda gaplarni vergul yoki nuqtali vergul yordamida ajratish orqali o'quvchi fikr oqimini aniq anglay oladi.

▪ **Mantiqiy va semantik vazifasi**

Tinish belgilarning matndagi mantiqiy bog'liqlikni belgilashda ham katta rol o'ynaydi. Gaplar orasidagi sabab-oqibat, qarama-qarshilik, izohlilik kabi semantik munosabatlar tinish belgilar orqali oson tushuniladi. Masalan, “lekin”, “ammo”, “shuning uchun” kabi bog'lovchilar qatnashgan gaplarda vergul qo'yilishi bu fikrlar orasidagi mantiqiy aloqani yanada ravshanlashtiradi.

▪ **Emotsional-intonatsion vazifasi**

Og'zaki nutqda his-tuyg'ular ohang, pauza va urg'ular orqali ifodalanadi. Yozma nutqda esa bu vazifani tinish belgilari bajaradi. Undov belgisi (!), so'roq belgisi (?), ikki nuqta (:), qo'shtirnoq (""") kabi belgilar matnga emotsional va ekspressiv tus bag'ishlaydi. Ular yordamida o'quvchi matn ohangini sezadi, muallifning munosabatini tushunadi.

Turli uslubdagi matnlarda tinish belgilarining ishlatilishida o'ziga xosliklar bo'ladi:

Ilmiy uslub: aniq, lo'nda va faktlarga asoslangan. Tinish belgilarining qat'iy qo'llanilishi talab etiladi.

Badiiy uslub: undovlar, iqtiboslar, pauzalar ko'p bo'ladi. Tinish belgilarining ko'plab turi qo'llaniladi.

Publitsistik uslub: hissiylik va ta'sirchanlik uchun undov va so'roq belgilaridan tez-tez foydalaniladi.

Tinish belgisi maqsad va nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda qo'yiladi.[1]
Imlo qoidalariga, uslubiy me'yorlarga amal qilinmagan hollarda matnda xatolarga yo'l qo'yiladi.

Xatolarning quyidagi turlari bor:

1. **Imlo xatolari;**
2. **Punktuatsion xatolar;**
3. **Uslubiy xatolar;**
4. **Mantiqiy xatolar.**

Biz ushbu maqolada aynan tinish belgilari bilan bog'liq xatolar yuzasidan fikr yuritamiz.

Tinish belgilari xatosi – tinish belgilarini qo'llash bilan bog'liq xatolar. Maqsad, fikr og'zaki nutqda ma'lum ohang bilan, yozuvda esa gapning grammatik qurilishi va tinish belgilari orqali aks ettiriladi.

Tinish belgilari fikrni, maqsadni yozuvda aks ettiruvchi zaruriy vositadir.

Tinish belgilarining turlari va ularning o'rni

O'zbek tilida bir necha asosiy tinish belgilar mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos vazifa va ahamiyatga ega. Quyida ularning eng muhimlari haqida ma'lumot beriladi:

1. **Nuqta (.)**

Nuqta xabar gaplarning oxiriga qo'yiladi va gapning tugaganligini bildiradi. U matnni mantiqiy ravishda bo'lib turadi. Masalan: Bugun havo issiq.

2. **Vergul (,)**

Vergul gapdagi bir jinsli bo'laklarni, qo'shma gap qismlarini, kirish so'z va izohlovchi gaplarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan: Biz olma, nok, shaftoli va uzum oldik.

3. Nuqtali vergul (;)

Murakkab gap tarkibidagi mustaqil mazmunga ega qismlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan: U tez gapirardi; men esa uni zo'rg'a tushunardim.

4. Ikkita nuqta (:)

Izoh, ro'yxat yoki iqtibos oldidan qo'yiladi. Masalan: Men quyidagilarni oldim: non, choy, shakar.

5. So'roq belgisi (?)

Savol mazmunidagi gaplar oxirida ishlatiladi. Masalan: Sen bu filmni ko'rganmisan?

6. Undov belgisi (!)

Hayrat, quvonch, buyruq, ogohlantirish va boshqa kuchli emotsiyani ifodalovchi gaplarda qo'llanadi. Masalan: Juda yaxshi ishlading!

7. Qo'shtirnoq (“”)

Bevosita nutq, iqtibos, ironiya yoki maxsus so'zlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan: U menga “Men bu ishni bajaraman”, – dedi.

8. Qavs (())

Qo'shimcha tushuntirish, aniqlashtirish kiritiladigan so'z yoki iboralar atrofida ishlatiladi. Masalan: Alisher Navoiy (1441-1501) o'zbek adabiyotining asoschisi hisoblanadi.

9. Tire (–)

Izohlovchi gaplardan oldin, ikki so'z orasidagi bog'liqlikni ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: Ona – muqaddas zot.

10. Ko'p nuqta (...)

Mazmunan tugallanmagan gaplar oxirida ko'p nuqta fikrda uzilish borligini ko'rsatadi va gapning oxirida yoki, umuman, u qo'yilgan o'rinlarda uzun va ba'zan qisqa pauza bo'ladi. Masalan:

Devorda viloyat xaritasi, tuman hududining rejasi turli-tuman chizgilar, foto hujjatlar... Hammasi ham unib o'sdi: biri kolxoz raisi, biri rayon madaniyat bo'limining mudiri, biri deputat... Axir men... qo'limdan kelmaydi.

Tinish belgilarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi oqibatlari

Tinish belgilarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi yoki ularni umuman ishlatmaslik yozma nutqda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday xatolar matnning tushunarsiz bo‘lishiga, ma’no buzilishiga, hatto mutlaqo boshqa ma’no paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

▪ *Ma’no buzilishi*

Tinish belgilarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi natijasida gapning asl mazmuni o‘zgarib ketishi mumkin. Masalan:

- To‘g‘ri: U, aka, sizni chaqiryapti.
- Noto‘g‘ri: U aka sizni chaqiryapti.

Birinchi gapda “aka” murojaat sifatida ajratilgan. Ikkinchi gapda esa murojaat anglashilmaydi.

▪ *O‘quvchida chalkashlik paydo bo‘lishi*

Tinish belgilar yo‘qligida matnni o‘qish qiyinlashadi, gap qayerda boshlanib, qayerda tugaganini anglash mushkul bo‘ladi. Bu esa o‘quvchining fikrni noto‘g‘ri talqin qilishiga olib keladi. Masalan:

Tinish belgisisiz:

Bugun maktabda bayram tadbiri o‘tkaziladi barcha o‘quvchilar tayyor bo‘lishi kerak

To‘g‘rilangan:

Bugun maktabda bayram tadbiri o‘tkaziladi. Barcha o‘quvchilar tayyor bo‘lishi kerak.

▪ *Muloqotdagi uzilishlar*

Yozma muloqotda tinish belgilar fikrlarning aniqligini va izchilligini saqlaydi. Agar ular ishlatilmasa, o‘quvchi yoki tinglovchi matnni to‘liq tushunmasligi mumkin. Ayniqsa, rasmiy hujjatlar, ilmiy matnlar va adabiy asarlarda bu holat jiddiy oqibatlarga olib keladi.

Tinish belgilarini o‘rgatish va o‘zlashtirish muammolari

Tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgatish — yozma savodxonlikni shakllantirishning muhim qismidir. Biroq amalda bu sohada muayyan muammolar kuzatilmoqda.

Ta’lim tizimidagi yondashuvlar

Boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘quvchilarga tinish belgilarini o‘rgatish yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa-da, ko‘pchilikda ushbu bilimlar nazariy darajada qolib

ketmoqda. Darsliklarda mavzu ko‘pincha qoidalarining yodlashiga qaratilgan bo‘lib, amaliy mashg‘ulotlar yetarli emas. O‘qituvchilarning yondashuvi ham bu borada muhim omil sanaladi.

O‘quvchilar duch keladigan muammolar:

- Belgilarning o‘zaro farqini tushunmaslik;
- Qoidalarni amaliyotda tatbiq eta olmaslik;
- Ularni yozma nutqda unutish yoki noto‘g‘ri qo‘llash;
- Murakkab gaplarda tinish belgilarni joylashtirishdagi chalkashliklar.

YECHIM

- Matn tahlillari va xatolar ustida ishlashni yo‘lga qo‘yish;
- Interaktiv o‘quv platformalaridan foydalanish;
- Yozma ishlarni muntazam tahlil qilish orqali o‘quvchilarda mustahkam ko‘nikmalarni shakllantirish;
- Darsliklarni ko‘proq amaliy topshiriqlar bilan boyitish.

Zamonaviy texnologiyalar va tinish belgilar

Bugungi kunda axborot texnologiyalari tez sur‘atlar bilan rivojlanmoqda va bu jarayonda til bilan bog‘liq turli sohalar, jumladan, tinish belgilarini avtomatik tarzda tiklash texnologiyalari ham rivoj topmoqda.

Tinish belgilarini tiklashda olimlar eng samarali tizimlar, odatda, prosodik va leksik xususiyatlarni birlashtirgan gibrid modellardan foydalanadilar.[4][6] BERT kabi modellarning paydo bo‘lishiga qadar,leksik xususiyatlar,asosan, takroriy neyron tarmoqlar [4][5]tomonidan qayta ishlangan, shu bilan birga, so‘nggi yondashuvlar transformator [3]arxitekturasidan foydalanadi.Hozirgi zamonaviy metod Courtland va boshq. [5] tomonidan taklif qilingan bo‘lib, bu model oldindan o‘qitilgan BERTdan foydalanadi, bu esa bir xil token uchun bir nechta ehtimollarni yig‘ib, yuqori aniqlik va sezilarli darajadagi parallelizmga erishishga imkon beradi.

Sun‘iy intellekt texnologiyalarida “punctuation restoration” — ya’ni tinish belgilarni tiklash muhim yo‘nalish hisoblanadi. Ushbu sohada BERT, RoBERTa, T5, XLNet kabi transformator modellaridan foydalaniladi. Ular yozilgan matnni segmentlarga ajratadi va ularning tuzilishiga qarab to‘g‘ri tinish belgilarini joylashtiradi. Bu texnologiyalar avtomatik tarjima, chatbotlar, hujjatlar tahlili kabi ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi.

Nutqni matnga aylantirish tizimlarida (ASR)

Sun'iy intellekt asosidagi nutqni matnga aylantiruvchi tizimlar (Google Speech-to-Text, Yandex SpeechKit, Whisper va boshqalar) intonatsion ohangdan kelib chiqib matndagi tinish belgilarni aniqlashga harakat qiladi.[2] Bu tizimlar hali ham mukammal emas, shuning uchun matnga keyingi ishlov berish (post-processing) zarur bo'ladi.

Avtomatik nutqni tanib olish (ASR) tizimlari, odatda, tinish belgilarisiz segmentatsiya qilinmagan transkriptlarni chiqaradi. Tinish belgilarini tiklash transkriptsiyalangan nutqni qayta ishlashda muhim qadamdir. Tündik va boshq. [4] transkriptlarda tinish belgilarining yo'qligi o'qish osonligini sezilarli darajada pastlashtirishini, bu esa katta so'z xatoliklar darajasi kabi ta'sir qilishini ko'rsatdi. Neyron mashina tarjimasi, his-tuyg'ular tahlili va ma'lumotlarni olish kabi quyidagi vazifalar ham ifodaviy chegaralarga ega bo'lishdan foyda ko'radi.

Xulosa

Tinish belgilar yozma nutqning ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat grammatik me'yorlarni, balki fikrning aniq va ravon ifodalanishini ta'minlaydi. Ularning sintaktik, semantik va emotsional vazifalari tufayli matnlar tushunarli, mazmunli va mantiqiy bo'lib chiqadi. Yozma madaniyatni shakllantirish, savodxonlikni oshirish, ilmiy, badiiy va rasmiy nutqlarda tiniq ifodani ta'minlashda tinish belgilar alohida o'rin tutadi.

Tinish belgilarining matndagi ahamiyati juda katta. Ular matnning tuzilishini belgilaydi, fikrni aniqlashtiradi, o'quvchi uchun qulay o'qish muhitini yaratadi. Har bir tinish belgisi o'ziga xos sintaktik va semantik yuklama bilan matnga xizmat qiladi. Yozma nutqda fikrning to'g'ri va aniq yetkazilishi, aynan, tinish belgilarining o'z o'rnida va maqsadga muvofiq qo'llanilishiga bog'liq. Shu boisdan, tinish belgilarining o'rganilishi va amaliyotda to'g'ri qo'llanilishi har bir o'quvchi va yozuvchi uchun zaruriy ko'nikmadir.

Texnologik taraqqiyot sharoitida ham tinish belgilar o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Aksincha, sun'iy intellekt, avtomatik tarjima va ovozli tizimlarda ularni to'g'ri tiklash va qo'llash yanada muhimlashmoqda. Shu sababli, kelajakda ham tinish belgilarni o'rganish, o'rgatish va to'g'ri qo'llash masalalari doimiy e'tiborda bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.Madayev, A.Sobirov, Z.Xolmanova, Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyeva. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant, 2017.
2. Păiș et al., 2021 shared a pretty comprehensive survey on punctuation and casing restoration. It is interesting to see how the model proposed by Susanto et al., is still at the forefront of the SOTA models, 2016.

3. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A.N., Kaiser, Ł., Polosukhin, I.: Attention is all you need. In: Advances in neural information processing systems, 2017– pp. 5998–6008
4. Tündik, M.A., Szaszák, G., Gosztolya, G., Beke, A.: User-centric evaluation of
5. automatic punctuation in asr closed captioning, 2018.
6. Tündik, M.Á., Tarján, B., Szaszák, G.: A bilingual comparison of maxent-and
7. rnn-based punctuation restoration in speech transcripts. In: 2017 8th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications (CogInfoCom). IEEE, 2017–pp.000121–000126.
8. Garg, B., et al.: Analysis of punctuation prediction models for automated transcript generation in mooc videos. In: 2018 IEEE 6th International Conference
9. on MOOCs, Innovation and Technology in Education (MITE). IEEE, 2018–pp. 19–26.